

Проф. др Михаило ПАВЛОВИЋ
(Југославија)

ВАЛЕРИ ЛАРБО И ЈУГОСЛОВЕНИ

Када је реч о Валери Ларбоу (Valery Larbaud) и Југословенима, треба имати у виду двосмерност тога односа: с једне стране, рецепцију овог писца код нас, а с друге стране, његово интересовање, књижевно и друго, за Југословене уопште, за Србе посебно.

Супротно једном мишљењу израженом пре двадесетак година о коме ће бити говора на крају овог рада В. Ларбо, један од највећих представника космополитизма и модернизма у француској књижевности XX века, космополит коме је путовање било начин и могућност да живи и да ствара, коме су бродске кабине, купеи железничких вагона и хотелске собе били дражи од сопствене куће и који је о градовима говорио са нежношћу и са жаљењем као што се говори о вољеним женама, тај и такав Ларбо, у чијем су делу нашли места наши људи и наши крајеви, одавно је и код нас познат.

Ко је све и колико код нас познавао (и познаје данас) Валери Ларбоа, питање је на које је немогуће дати потпун и потпуно прецизан одговор. Сигурно је да је био познат многим нашим књижевним посленицима између два рата, па и пре Првог светског рата, онима који су се интересовали за француску поезију првих година и првих деценија XX века, за жива кретања у њој, за бројне "изме", за ону поезију која се снажила новим и често јаким и необичним соковима, различитог укуса и састава. *Растко Петровић*, *Тин Ујевић*, *Раде Драинац*, *Спбе Милчић* нису могли не знати за Ларбоа. *Тодор Манојловић* га је не само знао него и помињао у својим списима. (На пример, у чланку *Француска модерна*, у часопису *Нова смена*, 1938). Међу овом двојицом имућних аматера отворених према страним књижевностима постоји чак извесна сличност. *Црњански*, затим наши надреалисти (*Матић*, *Дединац* и др.) знали су Ларбоа. *Божидар Ковачевић* га је, знамо сигурно, читао, пошто га помиње у својим белешкама о новој француској књижевности, које је пре

седамдесетак година објављивао у листу *Прогрес*. *Рашко Димитријевић* упознао се с Ларбоовим делом још 1919, у Француској. Др *Слободан А. Јовановић*, такође. *Скерлић* га можда није познавао ближе, *Богдан Поповић* вероватно, као и *Урош Петровић*, први професор француске књижевности на Београдском универзитету, који је целу своју, на жалост краткотрајну, каријеру посветио искључиво овој дисциплини. Професор *Миодраг Ибровац* знао је Ларбоа, али се, колико ми је познато, није њиме посебно бавио. И ко зна ко још све, од знаних и незнаних, стручњака и љубитеља књижевности...

Најсигурнији смо, разуме се, онда када су интересовање и познавање оставили писане трагове, од којих су неки већ поменути.

У чланку *Једна група "Европејаца" у савременој француској књижевности*, објављеном у *Летопису Матице српске* 1925. године (књ. 303, св. 1, стр. 49-54), *Никола Банашевић* говори и о Валери Ларбоу, поред Пола Морана и Жана Жиродуа, на месту посвећеном космополитима.

Године 1929. подгорички часопис *Зора* објавио је Ларбоову *Оду* у преводу *Борђа Лопчића*. (Можда би неки психоаналитичар могао да покуша да објасни зашто је слагач, поред погрешно одштампаног имена аутора песме, сложио: "У планинским самоћама пустога Сибира", уместо Србије).

Годину дана касније, загребачка *Ријеч* приказује читаоцима Ларбоа, а *Младен Лесковац*, такође 1930, објављује, у часопису *Живот и рад*, превод Ларбоових *Слика (Images)*. (Превод исте групе малих песама без посебних наслова објављен је и у новосадском часопису *Дан*, 1937. године).

У *Српском књижевном гласнику* Ларбо је 1931 (бројеви 7 и 8) нашао места анонимним преводом песме *Моја Муза (Ma Muse)*, као и у краћем осврту, међу другим савременим француским песницима. Исте године словеначка *Илустрација* посвећује мало места Ларбоу (уз два друга француска аутора), а 1935. загребачки *Књижевни хоризонт* пориказује Ларбоов чувени роман *Фермина Маркес (Fermina Márquez)*. Идуће године *Хрватска ревија* говори о Ларбоу у приказу једне антологије савремене француске есејистике у којој је и Ларбо нашао места.

Чињеница што се Ларбо код нас не јавља одмах после Другог светског рата нимало не изненађује када се зна каква је била у то време судбина "западних" и "грађанских" писаца. Било је потребно да дође до Резолуције Информбироа, прекида са СССР-ом и да прође још нешто времена, па да критеријум уметничких вредности добије место које му припада. Зато није чудно што се у послератно време Ларбо код нас појављује 1951, када и Аполинер, и не само он. Ријечки *La Voce del Popolo* објављује октобра 1951. италијански превод *Оде (Ode)*, модернистичке оде или, још пре, химне путовању.

Нешто касније, 1955, Рашко Димитријевић објављује у фебруарском броју *Савременика* делове из Ларбоових критичких текстова *Тај некажњени порок, читање (Ce vice impuni, la lecture)*.

У *Политици* за 1, 2. и 3. мај 1956. *Радмила Бунушевац* говори о Ларбоу, о његовом делу и интересовању за Југословене, у чланку под насловом *О Которе, кутијице...* (Почетак једног стиха из поеме *Europe*: "O Cattaro, petite boîte, petite forteresse qu'on donnerait /Pour les étrennes à un enfant...") Пошто се осврнула на путнике у Далмацији, Црној Гори и Црногорском приморју, Р. Бунушевац говори о Ларбоовим путовањима, о његовим боравцима у нашим крајевима, илуструјући његова књижевна запажања о нама са више цитата из његове поеме *Европа*, тачније из IV дела. У погледу на Ларбоову књижевну активност уопште, наша ауторка не заборавља утицај који је француски писац вршио својом склоношћу ка путовању и својим комполитизмом, а још обавештава читаоца да овај интимни пријатељ Џемса Џојса (кога је преводио и о коме је писао) важи и као "један од проналазача такозваног унутрашњег монолога, књижевне форме која је толико допринела богаћењу и разрађивању књижевног израза у модерној литератури". (Овој сасвим тачној констатацији може се додати да је Ларбо модеран и претеча не само по укидању класичне нарације него и по укидању родова, брисању граница међу њима, тако да је многа његова дела врло тешко, ако не и немогуће, жанровски класификовати.) Чланак се завршава цитатом из *Интимног дневника* (Ларбоовог књижевног двојника А. О. Барнабуса) који се односи на Сплит, Шибеник, Дубровник и црногорске пределе.

Делом намерно, а делом, по свој прилици, стицајем околности, година Ларбоове смрти - 1957 - није прошла без признања знаменитом писцу. Ларбо је умро 2. фебруара, а 3. марта исте године *Књижевне новине* су објавиле чланак-интервју *Сећање на Валери Ларбоа*, под иницијалима О. Б., иза којих се, нема сумње, налази Олга Божичковић. Чланак је, очигледно, написан, односно објављен поводом Ларбоове смрти. У општем осврту на писца, О.Б. говори о Ларбоовом космополитизму, каже да је на њега, "како сада себи пребацују његови савременици", био почео да пада заборав, а да је он, заједно с Аполинером, Сандраром и Л.-П. Фаргом, обнављао француску поезију. Ту је, разуме се, и осврт на Ларбоова путовања по нашим крајевима и њихов одјек у његовом делу. Најоригиналнији и најзанимљивији део чланка јесте онај у коме је реч о Ларбоовим односима са нашим сликарем, историчарем уметности и ликовним критичарем, професором *Павлом Васићем*, који датирају из 1930-1931. године, то јест из времена када се Васић (рођен 1907), одушевљен *Фермином Маркес*, обратио њеном аутору. Податке о тим односима, односно преписци, писцу чланка дао је сâм Васић, у току једног разговора, показујући Ларбоова писма, из којих

су (тачније из првог од три) цитирани редови одговора на Васићево питање како је настао роман о коме је реч, односно његова јунакиња. (Као што би се и могло претпоставити, и као што се обично догађа, одговор није потпун.) Затим је реч о акварелима, инспирисаним истим романом, које је млади сликар послао Ларбоу и о његовом одговору-захвалности. Помиње се и треће писмо у коме француски писац тражи да му Васић пошаље податке о себи, а чланак се завршава Васићевом изјавом да се преписка тиме завршила, а да му је В. Л. послао неке новине у којима је реч о његовој "малој приватној изложби".

На односе Ларбо-Васић још ћемо имати прилике да се осврнемо.

Исте, 1957. године, појавили су се у Новом Саду *Фермина Маркес* и краћи прозни текст *Љубавници, срећни љубавници* (*Amants, heureux amants*), у преводу П. Токина и Ж. Живојновића. (Друго од два дела изишло је 1962. и у Загребу, у преводу Стане Облак, а са предговором Ива Хергешића. Др Иван Шоп приказао га је, поводом појаве превода, почетком 1963. у *Књижевним новинама* у Београду.) Исте године када се појавио превод романа, *Предраг С. Петровић* приказао је *Фермину Маркес* у *Политици* од 18. августа. Две године касније, 1959, *Књижевност* је у књ. XVIII објавила (уз превод самог дела, од Николе Трајковића) *Три предговора за "Анабазу"* (Сен-Џон Перса). Ту се налази Ларбоов предговор за руско издање ове чувене и на многе светске језике преведене поеме.

У своју *Антологију новије француске лирике, Од Бодлера до наших дана*, објављену у Београду 1966, Иван В. Лалић унео је (у сопственом преводу, као и друге песме) и Ларбоову *Оду*. (На стр. 24. Увода Лалић помиње Ларбоа, поред Сандрара и др., као песника путовања и луталачког немира).

На овај или онај начин стално присутног, Ларбоа 1970. срећемо у чланку који је Милан Кашанин посветио *Исидори Секулић* и објавио у *Летопису Матице српске*. Кашанин овде помиње узгред Ларбоа, који му је, од раније, био добро познат.

Године 1972. Ларбо-песник појављује се у загребачком часопису *Видик*. Вишња Макиједо дала је у преводу осам Ларбоових песама: *Prologue, Alma perdidă, Thalassa, Océan indien, La Mort d'Atahualpa, Le Don de soi-même, La Neige* и *L'Eterna volutta*.

У броју од 10. маја 1978. *Књижевна реч* објављује у преводу Томислава Гаврића, чланак Едуара Родотија *Ларбо бовариста* (*Larbaud Bovarist*), а црногорско *Стварање* исте године, у броју 3. даје места, под насловом *Путовања А. О. Барнабута*, преводима једног дела *Сликă* (*Images*, I, II), као и једног дела песме *Европа* (IV), који се односи на Црну Гору. Овај солидан превод потекао је из пера Слободана Глумца.

Присутан и у настави француске књижевности на Филолошком факултету у Београду, Ларбо је добио одговарајуће место у I књизи

3. тома Француске књижевности, коју су 1981, под уредништвом професора Бранка Цакуле издали сарајевска "Свјетлост" и београдски "Нолит". (Чланак о њему налази се на стр. 202-203, у поглављу (III) *Нова поезија*, уз чланке о Блезу Сандрару, Максу Жакобу и Реврдију.)

У рецепцији Валери Ларбоа код нас, посебно место заузима и посебан датум представља чланак *Гласови тела*¹ који је *Влада Урошевић*, познати македонски песник и критичар, објавио 1982. у броју 3-4 часописа *Градина*.

Подстакнут хронолошком коинциденцијом - објављивањем, 1922. године, Џојсовог *Улиса* и *Открочења* Растка Петровића - аутор се бави темом тела у обема књигама, говори о отварању нових путева, о доживљају телесности и о аутономном животу тела, "химни утроби" у оба дела. Затим је реч о Ларбоу, о поезији путовања (и о настављачима Ларбоа на том плану, Сандрару и Аполинеру). Пошто је цитирао прву песму (*Prologue*) из групе песама *Les Borborygmes*, то јест *Крчање црева* или *Брборчење*, Урошевић говори и о другим Ларбоовим песмама, о "теми о неконтролисаном и несвесном животу тела, о гласовима који долазе до наше свести из његових дубина". Урошевић затим наводи шест стихова из песме *Alma perdidit* и четири из песме *Ma Muse*, са другим запажањима о улози тела и телесног, о телесности које је човек постао свестан, о пробуђености чула. Пошто је излагао о односу Џојс-Ларбо (Ларбов превод једног дела *Улиса*, предавање о његовом аутору, посвета дела *Љубавници...*), наш аутор констатује да Џојс никада није рекао да ли и шта дугује Ларбоовој поезији. После анализе Џојсовог јунака Леополда Блума, са цитатима из романа, излагања о његовом двојству и опет о теми тела, и пошто је говорио, у истој перспективи, о делу Растка Петровића, о *Пробуђеној свести* и песмама *Открочења* (са цитатима), Урошевић објашњава сродност између Џојса и српског песника Ларбоовим утицајем, утицајем писца који се нашао између њих и чије су дело, несумњиво, обојица познавали. Оно објашњава њихову сродност.

Године 1983. *Европа* опет привлачи пажњу југословенских преводилаца: Загрепчанин *Иво Деканић* пружа читаоцима 15 дана (бр. 4-5) одломак из те песме, а две године касније, *Мирјана Вукмировић*, која се већ била истакла као солидан преводилац Сандрара и Аполинера, даје у *Књижевној речи* од 10. маја, под насловом *Крчање, Пролог, Оду, Завет песника, Маску, и Моју музу*. У белешци о писцу није речено ништа о Ларбоу у вези са нама.

Слободан Глумац, који је већ био превео *Слике* (I и II), као и један одломак из *Европе*, објављује 1988, у *Књижевности* (књ. 82, бр. 11, стр. 1824-1825), превод истих стихова из последње поменуто

¹ *Гласови тела - Валери Ларбо, Џојсов "Улис" и "Открочење" Растка Петровића.*

песме, то јест оних у којима је реч о Црној Гори. Изузев малих измена, то је, у ствари, исти превод. Може се још додати да се тај превод налази, под заједничким насловом *Песме о Југославији*, са девет других песама разних страних писаца који говоре о нашој земљи. Није тешко уочити, што, уосталом, није необично, да песме у којима Ларбо говори о југословенским крајевима посебно привлаче пажњу српских и хрватских преводаца, који, као што се такође могло приметити, не воде довољно рачуна о ономе што је већ урађено и што још треба урадити.

Идуће, 1989. године, Мирјана Вукмировић, већ помињана као преводац В. Ларбоа, објављује у јунском броју *Градине* шест његових песама: *Nevermore, Mers-El-Kébir, Alma perdidida, Thalassa, Yaravi, Слике* (I, II, III, *Post scriptum*). Уз превод је дата белешка о писцу, у којој се Ларбо, као путник, и у погледу квалитета путовања (Ларбо путује удобно, као имајућан човек), пореди са скромним Сандраром. Помињу се и земље у којима је песник боравио: Италија, Немачка, Енглеска, Шпанија, али, зачудо, не и Југославија, Србија и Црна Гора. Дати су и подаци о првом издању збирке Барнабуса (1908) и о њеном дефинитивном облику, 1923,² а наводе се и наслови других дела, као и неки биографски подаци (о Ларбоовој дугогодишњој парализи). Изненађује да писац белешке-преводац *Фермину Маркес* назива приповетком, а да дело *Љубавници, срећни љубавници* сматра романом. Најзад (а то вероватно није све), М. Вукмировић објављује 1993, у фебруарском броју *Књижевне речи*, превод *Сликá*, укључујући и *Post scriptum*.³

Имајући у виду чињеницу да су главна прозна Ларбоова дела преведена у ранијој Југославији, да је на српскохрватском објављено двадесетак његових песама, од којих неке (нарочито *Слике*) више пута, чини се да може констатовати да се ни писац још већег и ширег реномеа не би могао да пожали на место које му је припало у једној релативно малој земљи.⁴ Оно чему се треба надати јесу

² Наслов тачно гласи: *A.O. Barnabooth, ses oeuvres complètes, c'est-à-dire un conte, ses poésies et son Journal intime*.

³ Више као куриозитети могу се навести још два случаја присуства В. Ларбоа код нас. У збирци надреалистичког дисидента *Звездана Вујадиновића*, објављеној 1983. под насловом *Мала ноћна музика*, налази се (пored других песама са реминисценцијама из других песника), песма *Из дневника*, састављена од стихова наших и страних песника (у оригиналу); за стих "Amour ne m'abandonne pas un instant" аутор у "фус-ноти" каже да је од Ларбоа. Други случај тиче се Моме Капора. У тексту *Из црног цемпера (Седамдесет четврта недеља блокаде* (Политика, 31. октобар 1993), налазимо ову реченицу: "Сетих се речи Валери Ларбоа: 'Сем Париза, Лондона и Рима, све остало је - пејзаж!'"

⁴ Осетљиви на интересовање које за њих показују познати страни писци, "мали народи" су често склони да придају сувише велики значај књижевним остварењима у којима се о њима говори, а да понекад забораве (друга) вредна дела. Отуда чињеница да су, као што смо видели, неке Ларбоове песме преведене више пута, док друге остају непознате југословенској публици.

Дневника, нарочито оне које се односе на Венецију и Трст. И ту Ларбо говори о Истри и о јадранској обали (стр. 80) које сматра (као и Трст) одувек и дефинитивно италијанским. На следећој страни читамо: "Срео сам у хотелу [у Трсту] кнеза М..., Црногорца, стрица једног кнеза истог имена, мог друга из гимназије у Паризу.⁶ То је стар човек у свему једноставан, али код кога се осећа знатно дејство образовања. Дуго смо разговарали, на француском, који он говори без икаквог акцента. Дуго је живео у Паризу, а из Цетиња долази да борави овде да би се разонодио." Мало даље (стр. 83) налазимо шта исти црногорски кнез, заљубљен у Трст, каже младом путнику: "Мислите ли ви [...] да су Италијани могли сами да начине Трст? Ви ћете ми сада говорити о аустријском новцу и о напорима бечких царева; али има и нешто друго. Рекао сам вам: Трст је космополитски град; погледајте мало страни елеменат; он постоји и ми га испоручујемо; ми, то јест словенски народи са источне јадранске обале: Далматинци, Босанци, Црногорци. Немци који овде живе сматрају се изгнаницима; док се у Трст из Задра, из Дубровника, из Бара, долази, као у Француској из провинције у Париз, да би се нашло место и окушала срећа."

Даље (стр. 86-87) Г. Ж.-Обри помиње Ларбоову посету Боки Которској, његове боравке на Цетињу и, из Дневника који је писао у црногорској престоници, наводи "мали текст" посвећен Риједи, једине редове из тог дневника који су нашли места у Ларбоовом делу.

У преписци између В. Ларбоа и М. Реа (*Correspondance Valery Larbaud - Marcel Ray*, 1919-1937, 3 volumes, Gallimard, 1979, 1980) опет је реч о Јужним Словенима. У једном писму које је 3. фебруара 1920. упутио свом пријатељу (дипломати, касније француском посланику у Тирани) Ларбо га подсећа на "обећање у вези са оловним војницима" и додаје: "Волео бих да видим шта сада ради Хајнрискен из Нирнберга; једна битка из рата 1914-1918. и неколико кутија Пољака, Летонаца, Југословена, било би ми довољно".⁷ (Овим поводом не можемо се не сетити "једног коњичког пука плавог и црвеног, на улицама Ниша, чистог и сјајног као оловни војници први пут изашли из своје кутије", о којима је реч у *Интимном дневнику* Барнабусовом, то јест Ларбоовом, што је, разуме се, успомена с Ларбоовог пута из 1898, када је писац прошао кроз Србију.) Са своје стране, али знатно касније, 1935, *Марсел Ре* говори Ларбоу

⁶ Тај црногорски "кнез" је вероватно војвода *Божо Петровић* (од Петровића-Његоша) његов синовац Јоко, који је студирао у Паризу од 1897. до 1903, могао би бити Ларбоов школски друг. (За ово обавештење дугујем г. *Диму Вујовићу*, посредством проф. *Милосава Бабовића*).

⁷ Оп. cit., т. II, стр. 262. Ларбо пише "Yougo-Slaves" као што се некада и понекад писало пре настанка Југославије.

о своме "походу од ономад", уз жаљење што га није учинио заједно са њим, као и о путовању његовог војног аташеа. Тим поводом он помиње Сплит, Мостар, Сарајево, Ниш и Дубровник и даје свом пријатељу обавештења о бродском реду возње, италијанском и југословенском. Исте године, 17. јуна, Ларбо захваљује своме пријатељу што га је позвао у Тирану и даје му детаље путовања. Говорећи о повратку и о путу Драч - Венеција, он додаје: "... и не би нам сметала заустављања [escales] црногорска и далматинска."⁸ Најзад, на самом почетку писма од 11. јула 1935, писаног у Венецији, Ларбо обавештава свог пријатеља и домаћина: "Наше путовање је до сада било достојан наставак боравка код вас: море мирно, брод изврстан (*Барлета*), пријатна заустављања (Сплит, Шибеник, Задар, Мали Лошињ, Ријека и Трст)".

Ларбоов боравак у Албанији 1935. води нас такође ка *Необјављеном дневнику*, који се 1954. нашао у X тому *Целокупних дела Валери Ларбоа*, заслугом *Робера Малеа* (Robert Mallet). У тексту *Наша албанска недеља*⁹, у коме је реч о напред поменутом боравку, Ларбо у више махова говори о Југославији. Ту најпре налазимо овај двоструко необичан пасаж: "Французи са извесним незадовољством говоре о растућем престижу Немачке у Југославији. Човек би помислио да смо у 1913. години. Али тај, сасвим оправдан, престиж Немачке и наш је такође. Als Frank ich bin Deutsch. Комплимент учињен Немачкој иде такође Француској, Енглеској, Италији..." Не улазећи у анализу француско-немачких односа, у то време и касније може се рећи да се о "растућем престижу" Немачке могло говорити само у вези са југословенском владом. *Милан Стојадиновић*, тада на њеном челу, (1935), све се више, као што је познато, окретао Немачкој, изазивајући незадовољство, па чак и бес већине Југословена, нарочито Срба, заклетих франкофила, веома далеко од помисли да Французе идентификују с Немцима. Очигледно је да је Ларбо помешао званичну политику (и можда тенденције једног дела Хрвата) са расположењем Југословена. Осим тога, убеђени Европљанин "avant la lettre", Ларбо који каже "Као Франк, ја сам Немац", био је склон да између народа претежно види слогу и симпатију.

Враћајући се из Албаније, Ларбо на броду "Србин" иде, дакле, као што смо видели, дуж далматинске обале, са заустављањима: Бар (Ларбо доследно употребљава италијанске називе и пише *Antivari*) - Груж (у штампаном тексту, на стр. 402, уместо *Gravosa* налазимо *Gravora*, па чак и *Gravera!*) - *Raguse - Dubrovnik* (Овде Ларбо прави изузетак и даје и словенско име града) - Сплит - Шибеник - Задар - Мали Лошињ. (У преписци с М. Реом стоји *Lussim Piccolo*, овде

⁸ *Иб.*, т. II, стр. 263.

⁹ стр. 353-407.

исправно, али опет по италијанском, *Lussin-Piccolo*.) "Цело путовање, почев од Бара", каже аутор *Дневника*, који описује градове које поново види после више деценија, "било је за мене ретроспективно и доста меланхолично" и додаје ову реченицу тако карактеристичну за њега: "Више пута сам осетио 'the pang of all the partings gone - And partings yet to be'". Мало даље, на истој, 403. страни, Ларбо се сећа свога некадашњег дневника и настанка текста *Ријека* који је извађен из тог дневника. Што се тиче црногорске обале, Ларбоу она и сада личи на "велико увећање позоришног декора на коме је, уз велику штедњу боје, ту и тамо, врло мало, представљено ниско и зеленкасто растиње". Најзад, Ларбо говори о Далмацији под управом Југославије коју у том погледу пореди пре са Аустро-Угарском него са Италијом. Али, у сваком случају, све његове симпатије иду ка Албанији, малој земљи, тек рођеној.

Није можда на одмет додати да, поред Г. Жана-Обрија, са његовим капиталним делом о Ларбоу, и *Фрида Вајсман* (Frida Weissman) обавештава читаоце о истом путовању у књизи *Егзотизам Валери Ларбоа* (*L'Exotisme de Valery Larbaud*, Париз, 1966), или, тачније, у VI поглављу: *Валери Ларбо и друге европске земље* (стр. 191-228). Ф. Вајсман најпре говори о путовању из 1903. када се Ларбо укрцао на брод да би кренуо пут Цетиња "у Црној Гори, преко Пуле и Дубровника, идући дуж острва Мали и Велики Лошињ". Путовање које је евоцирано у *А.-О.Барнабус-у*. Читалац се такође подсећа је од дневника написаног после боравка на Цетињу "осим неколико необјављених накнадно пронађених страница, постоји само текст о Риједи из *Дванаест градова или предела*."¹⁰ Госпођа Вајсман обавештава такође читаоца да ће песма *Thalassa* бити инспирисана тим путовањем и да ће се далматинска обала опет појавити у *Европи*, као и један опис Црне Горе. Ни Ф. Вајсман није пропустила да подсети на исто путовање обављено 1935, после једне "Албанске недеље", наводећи приближно редове који су напред цитирани. Аутор књиге чини исту грешку коју налазимо у *Дневнику* (штампаном) и пише *Gravora* (уместо *Gravosa*), не сећајући се, свакако, истог географског имена које се налази, тачно написано, у последњем стиху песме *Nevermore...*¹¹ Писац књиге закључује да су "Ларбоову пажњу у Југославији једино привукли предели". То, свакако, није сасвим нетачно, али захтева малу допуну. Као што смо видели, Ларбо говори (стр. 393. *Необјављеног дневника*) о тобожњем престижу Немачке у Југославији 1935. го-

¹⁰ В. такође, стр. 403. *Необјављеног дневника*, као и стр. XXIX *Биографије* у *Делима* Валери Ларбоа у издању "Плејаде" (Г. Жан-Обри - Р. Мале), а, нарочито, стр. 1259.

¹¹ Поред облика *Gravora* и, чак, *Gravera* (стр. 402), у *Необјављеном дневнику* налазимо (стр. 353) *Ujegus* (ум. *Njeguš*, или, бар, *Njegus*).

дине, како и (стр. 390) о географској и економској ситуацији Грчке, Југославије и Бугарске, у односу на ситуацију у Албанији. Све то, истина, укратко, да би објаснио своју симпатију за малу земљу којој је дошао у походе.¹²

*

* * *

Односи Ларбо - Југословени, који нису били "географски", јесу они које је француски писац у једном тренутку свога живота одржавао са, тада врло младим, српским сликаром и ликовним критичарем, Павлом Васићем, о чему је већ било речи у прегледу наше литературе о Ларбоу у вези с Југословенима. Иако се његово име не налази (свакако омашком) у *Индексу имена личности*, у 2. свесци *Необјављеног дневника (Journal inédit, Oeuvres complètes, t. X, Gallimard, 1954)*, на стр. 38 - Vichy, samedi 26 (септембар 1931) читамо: "Јуче Свети Фермин. Пре годину дана примио сам прво писмо Павла Васића у вези с мојом књигом *Фермина Маркес*. - Чудна подударност".¹³

У ствари, више него одушевљен, дословно фасциниран овим романом и његовом јунакињом, млади сликар и студент права (имао је тада 23 године) био се обратио великом писцу да би му говорио о утиску, снажном и неизбрисивом, који је на њега оставила *Фермина Маркес*, а нарочито да би му затражио објашњења о личности јунакиње.

Очигледно дирнут искреним и великим одушевљењем младог Србина за кога је једно романескно остварење било постало од ране младости саставни део самог његовог живота, Ларбо му је одговорио 1. децембра 1930. правдајући своје закашњење једним "свирепим болом" (смрт његове мајке), Ларбо најпре помиње - као у *Дневнику* - "необичну подударност" која се тиче датума пријема Васићевог писма, које му је стигло 25. септембра, на дан Светог Фермина. Супротно ономе што књижевници обично чине, Ларбо објашњава

¹² О Ларбоовим путовањима, укључујући и она у југословенске крајеве, видети такође врло занимљиву књигу Жана д'Евила (Jean d'Eudeville), *Valery Larbaud européen*, Брисел 1975. В. такође: *Valery Larbaud la Prose du monde*, P.U.F. Etudes réunies par Jean Bessière, 1981, са, између осталог: Eugène Nicole, *La poésie du voyage chez Larbaud* i Françoise Lioure, *L'Idée d'Europe dans l'oeuvre de Larbaud*.

¹³ Hier Saint-Firmin. Il y a un an je recevais la première lettre de Pavlé Wassitch concernant mon livre *Fermina Marquez*. - Une curieuse coincidence." (Ларбо пише Васићево име онако како га је он ортографисао пишући му, да би га Ларбо тачно прочитао.) Што се тиче "коинциденције", Ларбо свакако мисли на фонетску и ортографску везу између *Firmin*, то јест (*San*) *Fermin* и *Fermina*, о којој је реч у добијеном писму. Свети Фермин је мученик из Памплоне (287. године). А када је реч о подударностима, може се додати као мали куриозитет да је Васић, обожаваалац Француске и њене културе, у време када је писао Ларбоу, становао у Француској улици у Београду.

младом непознатом човеку настанак личности Фермине Маркес ("... узори су биле више девојака и младих жена од којих ми је бар једна послужила као модел у једном другом делу 'Љубавници, срећни љубавници...'"), као и јунакињин карактер, додајући речи Жозефа де Местра (Joseph de Maistre) о хришћанској жени и њеној натприродној страни. Ларбо иде дотле да објашњава порекло имена јунакиње, не кријући осећања која је гајио према особи по којој је његова личност добила име. А следећа реченица објашњава добрим делом зашто је Ларбо осетио потребу да младом Србину одговори једним тако исцрпним и искреним писмом: "Видим из Вашег писма да сте од оних којима се допао и који су разумели карактер који сам хтео да дам тој личности, и то ме дира. Мање у мојој сујети аутора, него у мојој савести писца. Захваљујем Вам, дакле, што сте ми то казали". Пошто је Павле Васић сачувао концепте писама (на прилично течном, али доста некоректном француском језику, за шта се, уосталом, извињава француском писцу), знамо тачно шта је он у њима изнео. Знамо с каквим је младалачким (и помало наивним) одушевљењем, с готово романтичним заносом, говорио о Ларбоовој јунакињи, о женској особи о којој је увек сањао, тајанственој и чудној, која је била "део његовог бића и његове мисли". Видимо такође како је статус странкиње (Шпањолке, Јужноамериканке?) Ларбоовој јунакињи још више давао карактер далеке, тајанствене и егзотичне љубави у којој је млади Србин нашао отелотворење својих снова.

То прво Ларбоово писмо *Les Lettres Françaises* објавиле су 1957, у броју 25. април - 1. мај, под насловом *Једно необјављено писмо Валери Ларбоа*, са факсимилом и белешком о личности Павла Васића, као и о околностима у којима је писмо - одговор настало.

Охрабрен овим одговором, закаснелим али богатим садржајем и који није имао ничег од чисто куртоазног писма, ни снисходљивости чувеног писца према непознатом младићу, Васић се поново обраћа Ларбоу. Овога пута не говори само о својим идејама и о својим утисцима, него износи и неколико детаља из свог (приватног) живота. (Говорећи о невољама свог војничког живота - вероватно је у питању била војна вежба - , Васић помиње гравуре Жака Калоа, Болијеа и Стефана дела Бела, инспирисане ратом. Узгред буди речено, овом последњем ће он касније посветити једну значајну студију, не рачунајући чланке у којима говори о њему). Пошто је изразио сву своју захвалност и велико задовољство које су му пишчева објашњења причинила, Васић прави алузију на аквареле које шаље - скроман израз захвалности - своме славном кореспонденту. Између других, ту су била два женска портрета: Кармен и Фермина Маркес.

Овога пута одговор је брзо стигао. После две недеље, 18. септембра 1931, Ларбо пише Васићу:

Драги господине,

вративши се с пута затекао сам Ваше писмо и Ваше аквареле. И за једно и за друго срдечно Вам захваљујем. Ваше евокације Шпаније чине ми се изузетно живе и пријатне за гледање. То је заиста празник за очи. А веома сам поласкан што сам Вам сугерисао један од тих акварела, - онај на коме моја Фермина Маркес, која је постала и Ваша, разговара са *Сантосом Итуријом* који ми изгледа доста сличан ономе који ми је послужио као модел за личност у моме малом роману. Али ми је заиста непријатно што немам ништа да Вам понудим као израз моје захвалности; јер сте ми збиља учинили врло леп поклон.

Вратићу се у Париз почетком октобра и тада ћу дати аквареле да се ураме, али ћу код куће с њима направити неку врсту мале приватне изложбе, на коју ћу позвати пријатеље, ликовне критичаре или љубитеље доброг сликарства, образоване Шпанце. Онда ћу Вам рећи какви су били њихови утисци и њихови судови.

Хвала Вам још једанпут, драги господине и сматрајте ме Вама захвалним и оданим.

Валери Ларбо.

Ускоро је стигло још једно Ларбоово писмо. Послато је из Париза и носи датум 7. октобар 1931.

Драги господине,

урамљивач ми је управо донео Ваших пет акварела које је ставио под стакло и они изгледају као да их никада руке поште нису гужвале.

Обесио сам их у једном делу моје радне собе где су у доброј светлости.¹⁴

Идуће недеље почећу да примам неке изабране пријатеље и даћу им могућност да им се диве.

Волео бих да могу да дам нека тачнија обавештења о њиховом творцу; на пример најосновније биографске податке: датум и место рођења, школовање, боравци, итд. Хоћете ли бити љубазни да ми их доставите? То би ми у исто време омогућило да Вас на неки начин ближе упознам.

Изволите, примити, драги господине, моје најбоље поздраве.

Валери Ларбо.

¹⁴ "Акварели топлих тонова од којих је један представљао Фермину Маркес, лепу девојку, љупко узбуђење гимназијалаца" о којима је говорио Жан Фолен (Jean Follain) у *Разговору са Валери Ларбоом*, објављеним у *Le Journal des poètes*, 15. новембра 1931, без икакве сумње су Васићеви.

У своме одговору млади сликар се извињава што није раније одговорио, изражава задовољство које му је причинио добар пријем његових акварела, говори о Кармен - симболу (за њега) Шпаније, да би затим дао нека обавештења о себи. (Првобитна склоност ка војсци, коју му је био улио отац, уписивање у Сликарску школу са шеснаест година, да би је ускоро напустио, три године учења код Бјелића, склоност ка илустровању књижевних текстова, књижевност, путовања, изложбе, студије права.)

Видели смо да ово писмо представља крај епистоларних односа Ларбо-Васић, али не и дефинитиван растајак; сећамо се да је Васић рекао О. Божичковић да му је Ларбо био послао неке новине у којима је било речи о његовој "малој приватној изложби". Ово ми је Васић потврдио приликом једног од последњих сусрета са њим пре његове смрти, која је, као што је познато, наступила 13. марта 1993.

Ако је Ларбо, као што смо видели, у Југославији био превођен доста рано и у не сасвим занемарљивим размерама, ако је, такође, о њему било речи у више махова, мада недовољно, прилично је нормално поставити питање трећег елемента његове рецепције, то јест питање његовог утицаја на југословенске писце. Као што се читалац свакако сећа, један део одговора налази се на почетку овог чланка. Иако је могуће именовати неке наше књижевнике који су познавали Ларбоа и његово дело и који о њему говоре или га само помињу у својим списима, чини се да је теже говорити о непосредном и конкретном утицају (као што је, на пример, случај са Аполинером или Сандраром), него о општем и мање одређеном упливу. Отворена одувек за зрачење великих литература, југословенска књижевност није могла да не забележи тако значајан књижевни феномен какав је било дело Валери Ларбоа. А када се каже "значајан", онда се мора имати у виду како уметничка вредност тога дела тако и оно што је Ларбоова поетика донела новог.

Једва да је потребно и кратко се осврнути (а камоли дуже се задржавати) на утицај који су француска култура, а посебно француска књижевност извршиле за време Првог светског рата на низ наших младих људи који су нашли уточишта у Француској, као и у послератним годинама. Не један српски књижевник (или будући књижевник) прошао је кроз Париз и упутио се у нове токове у уметности, неки се чак и умешали у модерне покрете. Нема никакве сумње да "модернисти" (експресионисти, зенитисти итд.) не мало дугују француском "модернизму", "кубизму", и другим "измима", укључујући и надреализам. Нема никакве сумње да је космополитизам (и склоност ка дугим путовањима, нераздвајана од њега) Ларбоа, Сандрара, Аполинера, као и Пола Морана и Жана Жироду, снажно обележио наше послератне "модернисте". Али, како су ватрена жеља да се крене у "откривање света" и "дивљење према

човеку" са култом виђених ствари" и слике и извесни кинематографски елементи, били заједнички мање више свим француским "модернистима" и "кубистима", често није лако разлучити утицај појединих њихових представника. А осим тога, иза свих је био "песник града", "први велики амерички песник авангарде", Волт Уитмен (Walt Whitman), са својим темама и својом прозодијом.

Код Милоша Црњанског, песника *Сеоба*, који је познавао Ларбово дело, космополитизам добија, као што је познато, посебно значење и ширину под именом "суматризма", неке врсте лирске синтезе "космизма" и космополитизма, који готово постаје начин живота и поимања света (где је све повезано са свим).¹⁵ Растко Петровић, који је, као што се зна, дуго боравио у Француској после рата, где је, међу другима, лично упознао Андреа Салмона, сматрао је себе превасходно путником. У својој поезији (на пример у песми *Путник*) Петровић опева путовање возом, говори о локомотивама и машиновођама, о устрепталом животу великих градова итд. Говорећи о српским "модернистима", *Јован Деретић* каже за другог великог љубитеља француске поезије: "Читава поезија Раде Драинца пуна је чињеница из сирове животне збиље, у његовим песмама тутње возови, бродови се отискују на далека прекоокеанска путовања, осећа се мирис кафана, жагор великоварошких булевара, ритам живота модерног града".¹⁶ Познато је да је Раде Драинац, који је написао *Песника на друму* и који је желео оно што је један Блез Сандрар остварио, био опседнут острвом Фиђи, а знамо такође да је један други српски "модерниста", Душан Васиљев, послао, у име своје генерације, позив становницима Уганде и Бразила.¹⁷ А за пример видљивијег и непосреднијег Ларбоовог присуства код наших песника треба да се опет окренемо напред поменутом Звездану Вујадиновићу. Осим што за један стих у песми *Из дневника* даје као податак да је он од Ларбоа, он вишејезичношћу те песме подсећа на Ларбоову песму *Снег*, написану на више језика. А у публикацији *50 у Европи*, објављеној марта 1929, Вујадиновић каже, приказујући, у чланку *Акција*, Црњанскове *Сеобе*: "Г. Црњански бар треба да зна да је још предратна млада Француска желела са Жувом [Pierre Jean Jouve]: Најогољенију импресију, најочишћенију од вештачких средстава и од реторике најтачније прилеп-

¹⁵ В.: Драгиша Витошевић, *Послератна авангарда и Милош Црњански*, in: *Милош Црњански* (зборник радова), Београд, 1972. В. такође: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд, 1983, као и: Предраг Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, Београд, 1986.

¹⁶ Op. cit., стр. 533.

¹⁷ Ibidem.

љене на почетну међувизију [назирање?] ¹⁹ духа [довде је текст на француском] и да се од тог доба много шта догодило на путу стварних граница духа и стварања". (Ово је завршетак чланка).

Најзад, када је реч о утицају, мање или више видљивом и одређеном, било на конкретна остварења било шире, на поетику и књижевне погледе уопште, треба се осврнути, ако ни због чега другог, а оно ради покушаја исцрпности, на један разговор са нашим познатим историчарем књижевности, критичарем, есејистом и преводиоцем, Младеном Лесковцем, објављеним у *Политици* 27. јануара 1974. године. И сâм наслов рубрике - "Ко је на вас утицао пресудно и зашто?" подстиче нас да управо сада, на овом месту о томе кажемо неколико речи. (Томе још доприноси главни наслов текста - *Лако је волети велике*, који је прва реченица оног дела излагања које се односи на Ларбоа.)²⁰ "... Како се не дивити Гетеу и *Томасу Ману* ! И чему их све ређати", наставља Лесковац, па додаје: "Ја сам волео и мале и непознате. Волео сам, на пример, Валери Ларбоа. Ваљда је *Марко Ристић* једини у нас који зна то име. Ја га, ено, имам целог целцатог. Био је прави милионер, унук инжењера који је открио изворе вишијске минералне воде и знао их експлоатисати. Али био је песник и есејист, романсијер, преводилац са шпанског и енглеског, Жидов пријатељ без Жидова значаја и снаге. Па ипак, једно време, много сам га читао. Исидора Секулић, велик читач, питала ме је, скоро увређено: Балери [sic] Ларбо? - ко је то забога? Широко образован и велики читач, М. Лесковац се, разуме се, Ларбоом бавио само аматерски (чак га је, видели смо, и нешто преводио), па се тако и могло десити да је, свакако веома окупиран озбиљним проучавањем српске књижевности, могао превидети Ларбоово место код нас. Али је; ипак, заслуга угледног историчара књижевности што је, макар и у једном новинском интервјуу, скренуо нашој публици пажњу на Ларбоа, на чију рецепцију код нас сигурно није стављена тачка."²¹

¹⁹ Вујадиновић у овој доста нејасној реченици употребљава реч *entrevision* које нема у француском језику, а коју је вероватно сковао по глаголу *entrevoir* - назрети. Можда је у питању и лоша интерпункција: по свој прилици сувишна је запета коју је песник ставио иза прилепљена, присаједињена (*collée*).

²⁰ Разговор је водио *Д. Адамовић*.

²¹ Донекле и из осећања професионалне обавезе, писац овог рада реаговао је на Лесковчев интервју и дао мањи осврт на Ларбоов пријем код нас, у *Политици* од 20. фебруара исте, 1974. године. (Допис је објављен у рубрици "Међу нама".)

Prof. dr Mihailo Pavlović

VALERY LARBAUD ET LES YUGOSLAVES

(Résumé)

Les rapports entre Larbaud et les Yougoslaves sont allés dans les deux sens: la réception de l'écrivain français en Yougoslavie, d'un côté, et son intérêt - littéraire et autre - pour les Yougoslaves en général, pour les Serbes en particulier, de l'autre.

Contrairement à une opinion émise publiquement il y a une vingtaine d'années, Larbaud fut connu de très bonne heure parmi les Yougoslaves. Toute une série de poètes, critiques et chercheurs se sont intéressés à lui pendant et après la grande guerre, sans que cet intérêt cessât après.

Les articles qui lui sont consacrés, tant à Belgrade, qu'à Zagreb et ailleurs, ainsi que les traductions de son oeuvre, en témoignent.

Après avoir disparu pendant la deuxième guerre mondiale, les marques de l'intérêt pour Larbaud réapparaissent à partir de 1951. On traduit ses poésies, ainsi que ses oeuvres en prose (*Fermina Márquez*, *Amants, heureux amants*), on lui consacre des articles, parmi lesquels une place à part revient à celui de Vlada Urošević, *Les Voix du corps (Glasovi tela)* où il est question des similitudes entre Larbaud, Rastko Petrović et James Joyce. Parmi les traducteurs de Larbaud on peut mentionner: Djordje Lopičić, Mladen Leskovac, Slobodan Glumac, Ivan V. Lalić et, surtout, Mirjana Vukmirović. On a traduit surtout les poèmes traitant des régions yougoslaves (*Ode, Europe, Nevermore...*), mais bien d'autres aussi.

En dehors de son oeuvre poétique, Larbaud parle des Yougoslaves (ou les mentionne simplement) dans le *Pauvre Chemisier*, dans son *Journal intime*, dans *Jaune, Bleu, Blanc* (VII. Douze villes ou paysages), dans sa correspondance, dans son *Journal inédit* (publié dans le tome X des *Oeuvres complètes* en 1954) etc. Des auteurs tels que G. Jean-Aubry, Frida Weismann, Jean d'Eudeville et autres traitent également des séjours de Larbaud dans les pays yougoslaves et de leurs conséquences littéraires.

Dans l'histoire des rapports de Larbaud avec les Yougoslaves ceux qu'il a entretenus avec le critique d'art et peintre Pavle Vasić occupent une place à part. Touché par l'enthousiasme du jeune peintre pour *Fermina Márquez* et impressionné par sa compréhension du personnage principal du roman, appréciant aussi les aquarelles inspirées par l'héroïne, que Vasić lui avait envoyées, Larbaud répond par trois fois expliquant, entre autre, la naissance du personnage de son roman. Tandis que la première lettre - celle du 1er décembre 1930 fut publiée par *Les Lettres françaises* en 1957 (n° du 25 avril-1er mai), les deux autres étaient restées jusqu'ici inédites. Ces lettres (des 18 septembre 1931 et 7 octobre de la même

année) sont reproduites dans le présent travail avec le contenu des lettres de Vasić lui-même qui en avait conservé les brouillons.

En ce qui concerne l'influence de Larbaud sur les poètes yougoslaves et serbes, pour être moins précise et visible que celle d'Apollinaire ou de Cendrars, elle n'en est pas moins certaine. Le culte de la vie moderne et du machinisme, des longs voyages et des moyens de transport rapides et celui des "choses vues", ainsi que le cosmopolitisme d'un certain nombre des poètes serbes d'entre les deux guerres sont sans aucun doute dûs à Larbaud aussi. L'oeuvre poétique de Crnjanski, de Rastko Petrović, de Rade Drainac et surtout du dissident surréaliste Zvezdan Vujadinović témoigne de cette influence. Le fameux critique littéraire et historien de la littérature serbe, Mladen Leskovac, avait donc tort en prétendant en 1974 que Larbaud était très peu connu en Yougoslavie. C'est il n'y a aucun doute, le contraire.